

Қ.Ө. Есенова , Б.Б. Сейітова*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

XV-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Лингвистиканың бүгінгі ғылыми парадигмасында көркем мәтінді зерттеу көркемдік тұжырымдама арқылы жүзеге асырылады. Мұндай концепцияда сөздің семантикасы жеке және ұлтқа ортақ қарастырылады. Бұл көркем мәтін авторының сөз қолданысындағы эмоционалды-экспрессивтіліктің басымдығын, сонымен қатар бағалау категориясының болуын анықтайды. Бұл мәдениет пен тілдің байланысын анықтайтын сана бірлігі ретінде танылады.

Мақалада жыраулар поэзиясының функционалды прагматикалық қасиеттері, эстетикалық функциясы қарастырылады. Бұл автор мен оқырман арасындағы байланысты орнатуға мүмкіндік беретін қабылдау, түсіну, талдау сияқты күрделі ойлау процестері туралы ақпарат алмасатын кеңістік.

Жыраулар поэзиясын талдау кезінде олардың халықтың жай-күйін сынмен сараптап жеткізуге ұмтылуы, адресатқа әсер ету мақсатында қолданылған тілдік құралдары, жыраулардың бейнесін әсер етуші тұлға ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Прагмастиликалық тұрғыдан жүйелеу жыраулардың тілдік қолданыстарының ортақ ерекшеліктерін айқындайды. Мұндай тілдік құралдардың қолданыс жиілігі мен айқындығы, ішінара ерекшеліктері автордың стильдік сипатын қамтиды. Сол себепті де жырау поэзиясына тән ортақ сипаттарды прагматикалық және стилистикалық тұрғыдан жіктеп көрсету маңызды.

Тірек сөздер: антропоэзектік парадигма, прагмастистика, көркем мәтін, жырау, категория, коннотация, конвергенция.

К.У. Есенова, Б.Б. Сейітова*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

ПРАГМАСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII ВЕКОВ

Аннотация. В современной научной парадигме лингвистики изучение художественного текста осуществляется через художественную концепцию. В таком понятии семантика слова рассматривается как индивидуальная, так и общая для нации. Это определяет приоритетность эмоционально-выразительности в словоупотреблении автора художественного текста, а также наличие оценочной категории. Это признается единицей сознания, определяющей связь культуры и языка.

В статье рассматриваются функциональные прагматические свойства, эстетическая функция поэзии жырау. Это пространство для обмена информацией о сложных мыслительных процессах, таких как восприятие, понимание, анализ, что позволяет установить связь между автором и читателем.

При анализе поэзии жырау их стремление критически проанализировать состояние народа, языковые средства, использованные с целью воздействия на адресата позволяют представить образ жырау как действующую личность. Прагмастилистическая систематизация выявляет общие черты языкового употребления жырау. Частота и четкость использования, частичные особенности таких языковых средств включают стилистический характер автора. Поэтому важно прагматично и стилистически классифицировать общие черты поэзии жырау.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, прагмастистика, художественный текст, жырау, категория, коннотация, конвергенция.

K.U. Yessenova, B.B. Seyitova*

Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

PRAGMASTILISTIC FEATURES OF ZHYRAU POETRY OF THE XV-XVIII CENTURIES

Abstract. In the modern scientific paradigm of linguistics, the study of a literary text is carried out through an artistic concept. In this concept, the semantics of the word is considered both individual and common to the nation. This determines the priority of emotional expressiveness in the use of words by the author of a literary text, as well as the presence of an evaluation category. This is recognized as a unit of consciousness that determines the connection between culture and language.

The article discusses the functional pragmatic properties, aesthetic function of zhyrau poetry. This is a space for the exchange of information about complex thought processes, such as perception, understanding, analysis, which allows you to establish a connection between the author and the reader.

When analyzing the poetry of the zhyrau, their desire to critically analyze the state of the people, the linguistic means used to influence the addressee, make it possible to present the image of the zhyrau as an acting personality. Pragmastic systematization reveals the common features of the linguistic use of zhyrau. The frequency and clarity of use, partial features of such language tools include the stylistic character of the author. Therefore, it is important to pragmatically and stylistically classify the common features of zhyrau poetry.

Key words: anthropocentric paradigm, pragmastic, artistic text, zhyrau, category, connotation, convergence.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімі ғылымның антропоэзектік парадигмасы лингвистикалық құбылыстарды зерттеудегі жаңа бағыттарды лингвоантропологияның зерттеу мәселелері тұрғысынан анықтайды. Лингвистиканың бұл саласының зерттеу объектісі – адамның тілі мен әлемнің тілдік бейнесі, тілдегі адам факторы ретінде қарастырылады.

Антропоэзектік парадигманың негізгі міндеті – әлемнің тілдік бейнесінің орталық бөлігі болып табылатын адамның тілдік бейнесін жүйелі және жан-жақты сипаттауды жүзеге асыру.

Бүгінгі таңда антропоэзектік парадигмада зерттелу өзектілігі жоғары, жеке адамның ғана емес, ұлттық тілдік сананы танытатын күрделі нысан – көркем мәтін. Көркем мәтін авторының белгілі бір лингвомәдениеттің өкілі ретіндегі білімі мен түсініктерін, сонымен қатар оның жеке тұлға ретіндегі дүниетанымы когнитивті лингвистика мен прагматикалық тұжырымдамаларды қолдану негізінде жүзеге асырылады. Бұл тұжырымдамаларда автор біріншіден лингвокогнитивті табиғатқа ие тілдік тұлға ретінде қарастырылса, екінші жағынан ұлттық эстетикалық дәстүрді білдіруші, әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің элементін танытушы ретінде танылады.

Қазақ тіл білімінде тілдің прагматикалық аспектілерін зерттеу А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Р. Сыздықова, Н. Уәли, Ж. Манкеева, Ф. Оразбаева, Э. Сүлейменова, Б. Шалабай, Г. Смағұлова, З. Ерназарова, Г. Әзімжанова, Д. Алкебаева, Қ. Есенова, Қ. Садирова еңбектерінде көрініс тапты. Ғалымдардың еңбектерінде қазақ этносының, әсіресе көркем сөз шеберлерінің бірегейлігі, дүниетанымы, психологиялық және генетикалық ерекшеліктері, сондай-ақ сөзжұмбақтары қарастырылады. Осыған сәйкес сөздің сапасы мен қасиеттерін, тілдегі ұлттық кодтың көрінісін барынша толық ашатын көркем шығармаларды талдау маңызды болып табылады.

Ал жалпы тіл білімі ғылымында прагматиканың төмендегідей ортақ сипаттары қарастырылған:

- 1) Семиотиканың зерттеу нысаны. Яғни, таңбалар жүйесіндегі қатынасын зерттейді;
- 2) тілдегі таңбаларды пайдалану шарттарын жүйелеуші;
- 3) сөйлеуші тілін қарастыратын ғылым саласы (Leech, 1983:134).

Осы секілді әртүрлі сипаттары бар прагматика ұғымын ғылымға термин ретінде енгізген – америкалық ғалым Ч. Моррис болды. Оның теориясы бойынша синтактика белгілердің өзара байланысын, семантика белгілердің субъектілерге қатынасын зерттейді, ал прагматика белгілер мен оларды қолданыстағы қатынасын зерттейді. Бірқатар зерттеулерде бұл тұжырымды «семиотикалық триада» деп атайды.

Сонымен қатар, прагматиканы тіл білімінің жекелеген саласы ретінде қарастырған ғалымдардың қатарына Ч. Пирс, Дж. Остин, Дж. Р.Серль, Ф. де Соссюр сынды ғалымдарды жатқызамыз.

Ф.де Соссюрдің тіл мен сөйлеу дихотомиясын Н.Ф. Алефиренко гносеологиялық, прагматикалық және онтологиялық аспектіде қарастыруды ұсынады (Алефиренко, 2010:224).

Бүгінгі таңда лингвистикалық жаңа бағытта жүзеге асырылып жатқан прагматикалық зерттеулер стилистика ғылымында ғана көп аспектілік рөлін таныта алды. Сөйтіп, жаңа ғылыми парадигмада прагматистикалық зерттеулер көптеген ғалымдардың назарын аударды.

Прагматика даму кезеңдерінде шешендік өнер мен стилистиканы қатар қарастыра келе, басқа ғылым салаларымен байланысын танытты.

Стилистика зерттеу нысанына байланысты прагматикамен тығыз байланысты функционалды стильдермен қызмет ететін қарым-қатынастың типтік салалары олардың прагматикалық міндеттерін анықтайды, екіншіден, бірқатар стильдер үшін прагматикалық компонент жанрларды саралауда негізгі рөл атқарады (Манкеева, 2014:380).

Материал және әдістер

Көркем мәтіндерді талдау барысында прагматика, стилистика ғылымдарын жеке-жеке аспект етіп алғанымызбен, көркем мәтіндегі автордың ойын, берілген тілдік бірліктердің мағынасын түсіну үшін үнемі бір-біріне жүгініп отыруға тура келеді.

Мақалада көркем мәтіннің, оның ішінде эстетикалық функцияларды орындай отырып, әмбебаптығымен ерекшеленген жыраулар поэзиясының прагмастилистикалық ерекшеліктерін айқындауға назар аударылады.

Прагмастилистика – сөйлеуді стилистикалық және прагматикалық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде пайда болған жаңа ғылыми бағыт. Прагмастилистика тілдің динамикалық аспектісін зерттеуде маңызды қызмет атқарады. Ғалым Максименконың пікірінше, прагмастилистика мәтін құрылымының барлық деңгейлеріндегі (фонетикалық, лексикалық-фразеологиялық, графикалық) стилистикалық құралдардың лингвистикалық және сөйлеу вариациясын ескере отырып, мәтінді түсіндірудің коммуникативті тиімділігін зерттейтін пәнаралық бағыт (Максименко, 2005:18).

Бүгінгі таңда прагмастилистикалық аспект аясында көптеген зерттеу нысандары негізге алынуда. Дегенмен жыраулар поэзиясы тілінің көркемдігі мен күрделілігі, және де стильдік ерекшеліктері прагмастилистикалық тұрғыдан кеңінен қарастырылған жоқ.

Әдебиетке шолу

Дәстүрлі ауызша поэзия өкілдері – ақындар, жыраулар, сал-серілер XV-XVIII ғасырлардағы қазақтардың қоғамдық-саяси және гуманитарлық-рухани мәдени өмірінде үлкен рөл атқарды. Көшпелі феодалдық өмірдің ерекшеліктеріне сәйкес олардың жұмысы танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларды орындай отырып, әмбебаптығымен ерекшеленді (Абылкасимов, 1984: 322).

XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясында жыраулар басым рөл атқарды. Жырау – қазақ поэзиясындағы ең көне ақын түрі. Көшпелі өмір жағдайында жырау да көптеген қоғамдық функцияларды атқарды. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген көптеген жыраулар тек ақындар ғана емес, сонымен қатар тайпалардың, ұлыстардың, тайпалық жасақтардың басшылары болды. Олардың кейбіреулері абыздар (болжаушылар) рөлін атқарды, яғни белгілерді түсіндірді, табиғат құбылыстарын түсіндіруге тырысты. Жыраудың шығармашылық келбеті олардың қоғамдағы ұстанымымен байланысты. Жырау мәні бойынша сөйлемейді, күнделікті істерге араласпайды, ұсақ-түйек нәрселер бойынша дауыс көтермейді. Тек соғыс уақытында, ұлы жиындар мен мерекелерде немесе үлкен қиыншылықтар кезінде ол өзінің ақындық сөздерінің күшімен оларға әсер етіп, өз бауырларының алдында өнер көрсетеді (Негимов, 1991:200).

Жыраулар поэзиясы – халық даналығының шынайы бейнесі. Заман толғандырған мәселелерге елдің назарын аударып, жақсыны дәріптеген, кемшілігін әшкерелей алған «дала демократиясының» жарқын көріністерінің бірі. Қазақ даласындағы жыраулардың әрбір сөздері халықтың арман-мақсатынан туындай отырып, идеялық және стильдік тұрғыдан ерекшеленіп отырған. Жыраулар поэзиясының тілдік ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі антропоэектілік парадигмада қарқын алып келеді. Ауыз әдебиетімен сусындаған халықтың мәдениетінің көркем сақталуы, дін мен діл мәселесінде де озық ойға ие болуының негіздерін іздеу қазақ даласындағы ауыз әдебиет өкілдерінің тілдік қолданыстарын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Жыраулар поэзиясы тек қазақ ғылымында ғана емес, шетелдік әдебиеттану мен лингвистика ғылымында да зерттеу нысанына айнала алған. Бұл мәселелер Ш.Уәлиханов, Ә. Марғұлан, В.В. Радлов, Жирмунский, Х. Зарифов, М. Әуезов, С.Мұқанов, М. Мағауин, Ә. Дербісалин, З. Ахметов, Х.

Сүйіншалиев,

Н.

Келімбетов,

Н.С. Смирнова, Е. Тұрсынов, Қ. Айымбетов еңбектерінде түгел қамтылды десек те болады. Көптеген әдебиетші ғалымдар жыраулардың жырды тудырудағы шешімдеріне олардың

мұсылманша хат тануымен қатар, көрегендік, білгірлік қасиеттері жататындығын баса назарда ұстай отырып дәлелдеген.

Ал, А. Байтұрсынов, Қ. Өмірәлиев, Р. Сыздық, Е. Ысмайылов, Р. Бердібай, М. Жармұхамедов, Б. Абылқасымов сынды отандық ғалымдардың еңбектері жыраулар поэзиясындағы стильдік-тілдік зерттеулердің негізін қалады. Дегенмен, бүгінгі ғылыми парадигмаға сәйкес талдаулар әлі де қажет.

Сонымен бірге, көшпелі халықтың рухани өмірінің өзіндік ерекшеліктері болды. Солардың бірі – импровизация арқылы поэтикалық шығармалар жасау, осы мұраны ауызша сақтау және тарату дәстүрі. Қазақ поэзиясында біз бірнеше ғасырлар бойы әдебиеттің ауызша және жазбаша дәстүрінің қатар даму процесін, олардың бір-біріне әсерін байқаймыз. Ежелгі дәуірде өмір сүрген көптеген ақындардың шығармашылығында ауызша және жазбаша (әдеби) дәстүрлер бір-бірімен тығыз байланысты.

Ғалым Рабиға Сыздықтың пікіріне сүйенер болсақ, жыраулар поэзиясының тілдік-стильдік сипаттарын жыраудың өмір сүрген дәуіріне, және жыраудың жеке ерекшеліктеріне сәйкес қарастыра аламыз (Сыздық, 2014:87).

Қ. Өмірәлиевтің жырауларға тән ортақ белгілердің біріне – тілдік бірліктердің жиі қайталанып тұруын, синтаксистік құрылымының ауызекі сөйлеу стиліне сәйкес келетіндігін жатқызуын, біз жыраулардың дүниеге көзқарасын, әлемнің тілдік бейнесін қабылдауының еркін, жүйелі түрде жүзеге асқандығы деп тұжырымдаймыз (Өмірәлиев, 1983:216). Өйткені, жыраулық кезеңдегі негізгі ақпараттар табиғаттан алынып отырған. Табиғи үдерістердің жүйелілігі, ақын-жыраулардың сөзді көркем саптауына, прагматикалық өлшемдеріне әсер етіп отырғаны белгілі.

Сонымен қатар, олардың жырларындағы лексикалық, синтаксистік бірліктердің жиі қайталануын ауызекі сөйлеу мәдениетінен бөлек, сол кездегі заман ақиқатына теліп қарастыруға болады деген пікірге келеміз. Өйткені, жыраулардың негізгі миссиясы – қарапайым халықтың танымын кеңейту, дін мен діл мәселесін қабылдату, жалпы айтқанда насихаттау болды. Олардың болмысындағы батылдық тілдерінде ғана емес, жүректерінде де орын алғандығына жырлары дәлел. Жыраулардың шығу кезеңдерін Қазақ хандығының құрылып, дамуымен қатар айту жыраулардың жауынгер болғандығын бағамдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Прагмастистика саласында ғылыми зерттеулер жүргізген отандық ғалым Д. Өлкебаеваның «Қазақ тілінің прагмастистикасы» еңбегінде, айтылым адресаттарға ақпарат жеткізумен қатар, адресаттың қабылдауына әсер етуші тілдік бірлікті таңдай отырып реакцияны тудырады. Адресанттан алынған ақпараттан кейінгі адресаттың белгілі пікірге келіп, қайтадан қандай әрекет жасайтынын прагматика зерттейді» дегенді айтады (Өлкебаева, 2008:258). Зерттеушінің пікірінше, стилистикалық ерекшеліктермен бірге прагматикалық мақсат та қатар орын алады. Ендеше, жыраулар поэзиясының толық болмысын, табиғатын саралау үшін жыраудың мінезі мен іс-әрекеттерін, қатысымдық ниетін, қандай да бір мақсатпен құралған ойлау стилін де қарастыру керек.

Жыраулар поэзиясында қолданылған тілдік құралдар адресаттың реакциясын тудыра алады. Олардың толғауларындағы амалдар лексикалық, грамматикалық, сөзжасамдық тұрғыдан көрініс табады. Мұндай амалдар поэзиядағы синонимдік қатар құру мәселесімен де байланысты. Жыраулардың сөз қолданыстарындағы сөздердің мағынасын қолдану секілді стилистикалық амалдар жиі кездеседі. Бұл барлық жыраулар поэзиясына тән. Прагмастистикада мұндай құбылыстарды сөйлеу барысында адресатқа әсер ету мақсатында қолданылған стилистикалық фигура деп атаймыз.

Осындай стилистикалық фигуралардың бірі – стилистикалық коннотация. Коннотацияның негізгі мәні реңк, бояу деген мағыналарды танытады. Коннотация сөздердің мәтіннен тыс экспрессивті мағыналары. Өзінің жан-жақтылығына байланысты коннотация термині стилистикамен шектелмей, лингвистикалық зерттеулердің әртүрлі салаларында қолданылады. Гетерогенді құбылыстардың көпшілігі коннотация ұғымымен байланысты. Тіл білімінің дамуымен және лингвистикадағы антропоцентристік көзқарастардың дамуына байланысты коннотация ұғымы да біртіндеп кеңейе түсті. Бұл үдерісте тіл туралы идеяның эволюциясы оның даму механизмдеріне көптеген тілден тыс факторларды қосу арқылы айқын көрінеді. Коннотация құбылысы мәдениеттің әмбебап категориясы болып шығады.

Асан Қайғыдан бастап Бұқар жырауға дейінгі жыраулар тілінің экспрессивтілігін арттырудағы тағы бір стильдік ұқсастық – «ды», «ті», «дүр» тілдік бірліктердің қолданылуы.

«Дүр» семантикалық тұрғыдан жыраулар поэзиясындағы мағыналық тұтастықты бекітуші, ойын аяқтау мақсатында қолданылып тұрғандығы мына жолдардан анық көрінеді:

«Басы саудың түгел-дүр

Толған тоғай малы-дүр.

Тоқтамай соққан толағай

Толастар мезгіл жеткей-дүр» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:18), – деген Жиёмбеттің, немесе Шалкиіздің:

«Жапырағы жасыл жаутерек

Жайқалмағы желден-дүр,

Шалулығы белден-дүр,

Төренің кежігуі елден-дүр,

Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,

Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,

Кешу кешмек сайдан-дүр,

Батыр болмақ сойдан-дүр,

Жалаңаш барып жауға ти,

Тәңірі өзі біледі,

Ажалымыз қайдан-дүр!» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:25), – мұндағы «дүр» тілдік бірлігінің мәтін ішіндегі мағынасы мәтіннен тыс мағынасынан алшақтау. Жыраулар поэзиясының ауызша таралып жетуіне байланысты декодтау стилистикасы арқылы сөз мағынасының берілуін, поэзиядағы берілмек болған ойды, қолданыстағы тілдік бірліктердің әсер ету қызметін жіктейміз.

«Дүр» сөзі араб тілінен енген «інжу», «асыл тас» деген мағынаны білдіреді, қазақ тілінің бейнелеуіш сөздерін зерттеген ғалым Қ.Хұсайынов «дүр» сөзін «даңқты» деген мағынаны білдіреді деген пікір білдіреді. Біз мұндағы «дүр» сөзінің прагматикасы «анық», «белгілі» деген мағынамен синонимдес деп тұжырымдай аламыз.

Жыраулар поэзиясының стилистикалық ерекшеліктері қолданған тілдік қолданыстардың тазалығында. Яғни, жыраулар боямасыз сөздерді жиі қолданған. Жыраулар поэзиясындағы тілдік қолданыстардың бірінші бағыты табиғаттан алынып отырған теңеу сөздердің жиі қайталануы. Стилистиканың лингвистикамен, әдебиетпен байланысында бір-бірімен тығыз байланыста қарастыратын осы тілдік бірліктердің қарапайым, әрі экспрессивтілігі жоғары болуын жыраулардың сөздерді уәжді қолдана алғандығында деп түсіндіре алады.

Мысалы, Асан қайғының «Қырында киік жайлаған, суында балық ойнаған» жолдарындағы «киік жайлаған, балық ойнаған» қарапайым сөз тіркестері болғанымен, поэзияның экспрессивтілігін арттыра алып тұр. Кез келген шығарманың алдына қояр негізгі мақсаты – оқырманның танымын кеңейту. Таным мен тіл бір-бірінен ажыратып алуға келмейтін күрделі құбылыс. Жырау осы секілді қарапайым тілдік бірліктерді қолдану арқылы адресаттың танымына әсер етуді көздеді. Және жүйелі, уәжді қолданылған мұндай тілдік бірліктер поэзияның функционалды стильдік бағытын қамтамасыз ете алған. Оны, ақынның кейінгі жолдарынан байқауға болады.

«Жемде кеңес қылмадың,

Жемнен де елді көшірдің», – деген жолдар жыраудың негізгі ойын айқындайды. Яғни, жоғарыдағы тілдік бірліктер автордың негізгі ойын жеткізудегі мағыналық тұтастықты сақтаушы құралдары болып шығады.

«Жемнен де елді көшірдің» жолдарының прагматикалық қызметі адресатқа әрекетке қарсы екендігін жеткізу болғанымен, автор бұл тұста қарсылық мәнді сөздерді қолданбаған. Бұл жердегі қарсылық мәнді беруші «де» жалғаулық. Бұл жердегі «де» тілдік бірлігін қолданудың өзінде семантикалық – стилистикалық жағы мен осы тілдік құралды қолдану арасында тәуелділік бар.

Жыраулық поэзияда осы секілді көптеген тілдік бірліктер жиі қолданылу нәтижесінде мағыналық жағынан арнайы стилистикалық мәнді иеленіп, кейіннен тұрақты қолданысқа бекітілген.

Жыраулар поэзиясында функционалды стильдер араласып қолданылып отырады. Бұл жөнінде Р. Сыздық көркем мәтіндердегі стильдердің алмастырылып қолданылуын нормадан ауытқушылық емес, көркем мәтінді тудырушылардың өзіндік стильдік ерекшеліктері деп баға берген.

Мұндай алмасуларды конвергенция деп атаймыз. Стилистикада конвергенцияны құрайтын бірнеше тип анықталған:

- 1) стилистикалық амалдардың лексикалық конвергенциясы;
- 2) стилистикалық амалдардың лексика-синтаксистік конвергенциясы;
- 3) фоно-лексикалық;
- 4) конвергенцияның аралас түрі.

Стилистикалық конвергенцияның прагматикалық қызметтерін С.А. Кузьменко төмендегіше жіктейді: бейнелеуші, мінездеу, сезімдік айқындаушы, бағалау, актуалды-айқындаушы, интонация-ритмикалық (Кузьменко, 2006:24),

Оған мысал ретінде, Асан қайғының:

«Көлде жүрген қоңыр қаз,

Қыр қадірін *не білсін?*

Қырда жүрген дуадақ,

Су қадірін *не білсін?*

Көшіп-қонып жүрмеген,

Жер қадірін *не білсін?*

Көшсе қона білмеген,

Қонса көше білмеген,

Ақылына көнбеген,

Жұрт қадірін *не білсін?»* (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:33), – жолдарындағы «не білсін» тіркесінің қолданылуы жоғарыдағы пікірімізді растайды. «Не білсін» тіркесінің контекстен тыс мағынасы көмескі болғанымен, мәтін ішінде жиі қайталану арқылы автордың позициясын айқындайды. Яғни, «не білсін» тіркесінің дұрыс формасы «қайдан білсін» болса да, жыраудың уәжді өзгертуі, авторлық стилі деп айтуға мүмкіндік береді.

Осы секілді тіркестердің аналогиялық жолмен берілуі XV-XVIII ғасыр жырауларына тән ортақ белгі. Мысалы, Бұқар жырауда:

«Көкте бұлт сөгілсе,

Көктеп болмас, *не пайда?*

Көкіректен жан шықса,

Қайтып келмес, *не пайда?»* (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:13), – деп берілсе,

«Тебірдің жұртта *не ісі бар?*

Тепкісідің сеніменен *не ісі бар?»* (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:15), – деген Шалкиіз жыраудың Асан қайғының тіл қолданысымен үндестік байқауға болады. Жыраулар поэзиясындағы негізгі ортақ стилистикалық ерекшеліктеріне – осы сынды сұраулы сөйлемдердің жиі қолданылуын айтуға болады. Сұрау қою арқылы поэзияда сұраққа жауап алу прагматикасынан бөлек, ой қозғау, ой тастау жоғары мәнге ие болып тұр. Яғни, жыраулардағы ортақ стилистикалық прагматика тыңдаушыға әсер ету мазмұнының қамтылуы болып шығады.

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясын прагмастилистикалық тұрғыдан талдай алғанымызбен, лингвистикалық құрылымдарын толық сипаттай алмаймыз. Бұған себеп, жоғарыда кездескен «дүр» сөзі секілді тіркестердің мағынасының көмескіленуі немесе тым айшықты қолданылуы, қолданыстарындағы кеңбір мақал-мәтелдердің, сөз тіркестерінің мағыналарының өзгеруі, немесе қолданыстан шығып қалуы себеп болып отыр. Бұл ғасырлардағы жыраулардың стильдік ерекшеліктерін танытатын ортақ белгілердің бірі екі ұғымды қарсы қоя отырып көркемсөз құрау. Мысалы, жақсы – жаман, хан мен қара, сұлтан мен құл, дос пен дұшпан, құстың құлы мен құстың төресі және т.б көптеген концептілік деңгейдегі сөздердің жиі қолданылуы. Бұл жыраулар поэзиясындағы ортақ стильдік белгі ретінде ажыратылады. Дегенмен, осы ұғымдарды әр автор әртүрлі әсер ету құралдарымен берген. Соған сәйкес, жыраулар поэзиясындағы тіркестердің түпкі мағынасы бір болса да, прагматикалық әлеуеті әр түрлі.

Қазтуғанның:

«Ойыл деген ойынды,

Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың.

Кеңестің түбі нараду...» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:19), – деген жолдарындағы «нараду» сөзінің тілдік тұлғасы да жоғарыда айтылған тұжырымдарды нақтылайды. Мұндағы жырау қолданған жолдардың экспрессивтілігін арттырып тұрған «нараду» сөзінің түпкі мағынасы – «келісім» дегенді білдіреді. Жырдың экспрессивтілігін де арттырып тұрған осы сөз. Сонымен қатар, біздің пікірімізше, «ойынды», «тойынды» тілдік тұлғаларының негізгі қолданысы « ойын – ды», яғни, «ойың еді», «тойыңды» – «тойың еді, тойың-ды» болуы мүмкін. Өйткені, «еді» көмекші етіс жыраулар поэзиясына ортақ негізгі белгі болып келеді.

Бірқатар зерттеу еңбектерінде, осы секілді экспрессивті сөздердің қолданылуы автордың прагматикалық көзқарасына және функционалды-стильді көрінісіне байланысты (Уәли, 2007:328).

Лингвистикалық стереотиптердің қолданылу аясында жыраулар поэзиясындағы жиі қайталанатын тұрақты салыстырулар, узуальды метафоралар, фразеологиялық бірліктер мен тілдік клишелер секілді идеоматикалық өрнектер ұлттық-мәдени ерекшелікке ие бола отырып жыраудың ішкі тілдік бейнесін қалыптастырады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жыраулар поэзиясын прагмастилистикалық тұрғыдан зерттеу бүгінгі таңда өзекті. Өйткені, жыраулардың өмір сүрген заманының шындығы, жыраулардың толғауларындағы сөз образы қазақ халқының мәдениетін, әдебиетін танытушы қайнар көзі. Ал, жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнеріндегі әлемдік классикалық шығармалар шоғырына қосылар ұлттық рухани қазынасы, әдеби мұра. XV-XVIII ғасырларда өмір кешкен ақын-жыраулардың шығармаларынан халықтың ой-өрісін, салт-санасын, тілек-мақсатын айқын аңғаруға болады. Жыраулар пайдаланған тілдік құралдар қоршаған ортаны объект ретінде алып, табиғат құбылыстарының адам психологиясына тікелей әсер ететіндігін дәлелдейді.

Белгілі бір этностың өкілі осындай лингвистикалық санамен сипатталады, оның қалыптасуына оның әлеуметтену процесінде жеке тұлға алған мәдени стереотиптер қатысады. Мұндай мәдени стереотиптер этностың дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, мифологиялық санасына байланысты. Олардың когнитивті функцияларына қоршаған шындық туралы ақпаратты схемалау және жеңілдету, соның ішінде әртүрлі этникалық қауымдастықтардың өкілдеріне тән моральдық, психикалық, физикалық қасиеттер туралы тұрақты идеялар түрінде кіреді. Сол себепті, жыраулар поэзиясының прагматикалық әлеуеті, стилистикалық ерекшеліктері әлі де болсын талдауды қажет етеді. Прагмастилистикалық тұрғыдан жүйелеу жыраулардың тілдік қолданыстарының ортақ ерекшеліктерін айқындай отырып, қазақ тіл біліміне жыраулар поэзиясын жаңаша бағытта зерттеу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, жыраулар поэзиясы рух пен жігерге, адалдық пен әділеттілікке толы. Табиғаттың тазалығын шарифатпен қатар бейнелеген сөз орамдарының прагматикалық әлеуеті сол таңда жоғары болғандығы анық. Өйткені, жыраулардың басым көршілігінің негізгі мүддесі халықтың мұң-мұқтажын беру болса, қызметі хандар мен билерге кеңесшілігі болған. Сол себепті, жыраулардың сөздік корпусы әсер ету, мағыналық бейнелілік, экспрессивтілігі тұрғысынан немесе шынайылығы мен тазалығы тұрасынан зерттеліп, қайтадан жаңғыртуды қажет етеді.

Сонда, жыраулар поэзиясын зерттеудің негізгі мақсаты стилистикалық компоненттердің ерекшелігі, поэзия мәтінің құрылымын, табиғатын, көркемдік шыңын, мағыналық тұтастығын, адресатқа әсер ету қызметін тілдік қолданыстар арқылы зерттеу. Жырау туралы ғылымның түпкі мақсаты салт құрылымындағы поэтикалық мәтіннің табиғатын, оның формальды-стилистикалық, тұрақты мазмұнды стилистикалық компоненттерінің ерекшеліктерін – ежелгі миф пен рәсімнің архаикалық мұрасын зерттеу болады.

Осы аталған аспектілерде жыраулар поэзиясының зерттелуі лингвистиканың жаңашыл бағыттағы тұжырымдарын нақтылайды. Жыраулар өмір сүрген дәуір мен бүгінгі таңдағы қоғамдық сананың, ұлттық мәдениеттегі негізделген танымның, тілдің динамикасын сараптауға мүмкіндік береді. Яғни, жыраулар поэзиясының тілдік табиғатын, қолданылған тілдің бірліктердің мағыналық және стилистикалық қырларын талдаудағы басты мақсат – тек ерекшеліктерді айқындау емес, ұлттық деңгейдегі тілдік бірліктердің әсер ету үдерісін де зерттеу болып табылмақ. Тілдік

бірліктердің әсер ету үдерісі бірқатар факторларды қамтитындығын ескерсек, жыраулар поэзиясының зерттелу аймағының кеңейе берері анық.

Әдебиеттер

- Leech G. (1983) Principles of pragmatics. London: Long – 1983. – p.134 .
- Алефиренко Н.Ф. (2010). Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: Флинта, 2010. – 224 с.
- Манкеева Ж.А. (2014) Лингвостилистика – тілдік тұлғаны танудың басты көзі. Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 380 б.
- Максименко Е. В. (2005). Прагмастилистические аспекты рекламного дискурса (на материале текстов русской и английской коммерческой и научно-технической рекламы). Автореферат диссертации канд. филол. Наук. Волгоград: Изд-во Волгогр. пед.ун-та, 2005. 18 с.
- Абылкасимов Б.Ш. (1984). Жанр толғау в казахской поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984.
- Негимов С. (1991) Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым. 1991. – 200 б.
- Сыздық Р. (2014). Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
- Өмірәлиев Қ. (1983). Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. - Алматы, 1983. – 216-237 б
- Әлкебаева Д. (2008). Қазақ тілінің прагмастилистикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
- Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. (2021). – Алматы: Жазушы, 2021. 1-том. – 496 б.
- Кузьменко С.А. (2006). Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.А. Кузьменко. – Ставрополь, 2006. – 24 с.
- Уәли Н. (2007). Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док.дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.

References

- Leech G. (1983) Principles of pragmatics. London: Long. – 1983. – 134 p. [Leech G. Principles of pragmatics. London: Long. – 1983. - 134 p.] (in English).
- Alefirenko N.F. (2010). Lingvokul'turologija. Cennostnosmyslovoeprostranstvo jazyka. – Moskva: Flinta, 2010. – 224 s. [Alefirenko N. F. Linguoculturology. Cennostnosmyslovoeprostrance language. - Moscow: Flinta, 2010. - 224 p.] (in Russian).
- Mankeyeva Zh.A. (2014). Lingvostilistika – tildik tulgany tanudyn basty kozi. Tyrkitanu men kazak filologijasynyn damuy: gylymi mura zhane galym fenomeni. – Almaty: Eltanym baspasy, 2014. – 380 b. [Mankeyeva Zh. A. Linguostilistics is the main source of linguistic personality recognition. The development of Turkology and Kazakh philology: scientific heritage and the phenomenon of scientists. - Almaty: Eltanym publishing house, 2014. - 380 p.] (in Kazakh).
- Maksimenko E. V. (2005). Pragmastilisticheskie aspekty reklamnogo diskursa (na materiale tekstov russkoj i anglijskoj kommercheskoj i nauchno-tehnicheskoy reklamy). Avtoreferat dissertacii kand. filol. nauk. Volgograd: Izd-vo Volgogr. ped.un-ta, 2005. 18 s. [Maksimenko E. V. Pragmastilistic aspects of advertising discourse (material on the texts of Russian and English Commercial and scientific-technical advertising). Abstract of the dissertation Kand. philol. Nauk. Volgograd: izd-Vo Volgogr. PED.in UN, 2005. - 18 p.] (in Russian).
- Abylkasimov B.Sh. (1984). Zhanr tolgau v kazahskoj poezii. – Alma-Ata: Nauka, 1984. [Abylkasimov B. Sh. genre of tolgau in Kazakh poetry. - Alma-Ata: Nauka, 1984 - 322 p] (in Kazakh).
- Negimov S. (1991). Akyn-zhyraular poezijasynyn bejnелiligi. – Almaty: Gylym. 1991. – 200 b. [Abylkasimov B. Sh. genre of tolgau in Kazakh poetry. - Alma-Ata: Nauka, 1984 - 322 p] (in Kazakh).
- Syzdyk R. (2014). Kazak adebi tilinin tarihy (HV-HIH gasyrlar): Koptomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: «El-shezhire», 2014. [Syzdyk R. history of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries): a collection of multi-volume works / Rabiga Syzdykova / - Almaty: "El-shezhire", 2014. - 310 p] (in Kazakh).

Omiraliyev K. (1983). Kazak poezijasynyn zhanry men stili. - Almaty, 1983. – 216-237 b. [Omiraliyev K. genre and style of Kazakh poetry. - Almaty, 1983. - pp. 216-237].

Alkebayeva D. (2008). Kazak tilinin pragmastilistikasy: Oku kuraly. – Almaty: Kazak universiteti, 2008. – 258 b. [Alkebayeva D. pragmatilistics of the Kazakh language: a manual. - Almaty: Kazakh university, 2008. - 258 p.] (in Kazakh).

Zheti gasyr zhyrlajdy: eki tomdyk. (2021) – Almaty: Zhazushy, 2021. 1-tom. – 496 b. [Seven centuries sings: two volumes. - Almaty: writer, 2021. Volume 1. – 496 p.] (in Kazakh).

Kuz'menko S.A. (2006). Lingvopragmaticheskie svojstva konvergencii stilisticheskikh sredstv: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk / S.A. Kuz'menko. – Stavropol', 2006. – 24 s. [Kuzmenko S. A. convergence of linguistic and pragmatic values: abstract. dis. ... Kand. philol. Nauk / S. A. Kuzmenko. - Stavropol, 2006. - 24 p.] (in Russian).

Uali N. (2007). Kazak soz madenietinin teorijalyk negizderi: fil.gyl.dok..diss. – Almaty, 2007. – 328 b. [Uali N. theoretical foundations of Kazakh speech culture: Phil.science.Doc..diss. - Almaty, 2007. - 328 p.] (in Kazakh).